

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 340.12:1:572.02

В. Завальнюк,

кандидат юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА В ПІДГОТОВЦІ ЮРИСТІВ

Україна, входячи у світовий глобальний правовий простір, змушена діяти у мультикультурному правовому полі вже зараз, — підкреслює В. Волков [1]. Для цього якраз і необхідно здійснювати корективи як правової громадянської, так і спеціальної юридичної освіти у бік їх гуманізації. Визнання правового розмаїття неминуче відбувається у формі правового конфлікту, однак гуманізація дискурсивна світоглядна і методологічна настанови дозволяють знаходити підстави для консенсусу. Адже, урешті-решт, конфлікт завжди обертається довкола спільних цінностей, які й не можуть поділити.

Правова система України, у якій реалізуються права людини на практиці на підставі впровадження антропологічного принципу, не може бути прийнята одномоментно і директивно. Навпаки, її формування є справою тривалого часу. Одним із основних інструментів її запровадження і є права освіта. Чи не найрадикальнішу позицію займав свого часу Дж. Дьюї, який вважав освіту не просто одним із найважливіших соціальних адаптивних механізмів, але й основним шляхом формування суб'єкта. Головне покликання освіти він визначає максимально соціально-прагматично як «...чітке окреслення проблем формування правильних моральних та розумових звичок з огляду на труднощі сучасного соціального життя» [2]. Соціальна сутність навчання є основою будь-якого навчального курсу, яка суттєво впливає

як на загальну атмосферу у школі, так і на дисципліну і методи навчання [3].

Виходячи із цих загальних методологічних ідей, можна стверджувати, що головне завдання правової освіти і виховання полягає в максимальному сприянні наближенню людини до розуміння сутності права й спонуканні до виявлення нею усвідомленої правової культури, а також у забезпеченні «людського виміру» права та правової системи, ефективного й постійного відтворення їх гуманістичної природи і призначення.

Освіту, просвіту і виховання населення не треба зводити тільки до вузької професійної підготовки та розвитку правових шкіл та інституцій. Головне тут — у вихованні людини, громадянина. Неодмінною ж умовою проведення державних реформ у галузі права є психологічна підготовка нації. Відносно правової освіти населення треба зазначити, що втрата орієнтирів, зміна суспільних цінностей, стурбованість новою реальністю паралізують активність і породжують внутрішній або зовнішній опір людей. Але для гармонійного розвитку суспільства в умовах проведення державних реформ необхідно, щоб люди були психологічно готовими до них. Специфіка діяльності людей у сучасних умовах детермінується саме культурно-психологічними та людиноцентричними чинниками, які забезпечують стабільне функціонування ринкових відносин. Потрібно трансформувати й реформувати систему освіти, профнавчання,

дошкільного виховання, щоби залучити населення до процесу творення правової культури. Побудова розвинутого суспільства неможлива без відповідної мотивації всіх його членів. Така мотивація, утім, не повинна бути стимулом до правових фантазій та самодіяльності без меж.

Тому важливо сформувати чіткий, ефективно діючий механізм, що забезпечує таке регулювання суспільних відносин, при якому ідеал свободи перетворюється в реальну загальнолюдську цінність, а рівноправ'я досягне максимально можливого рівня не тільки між громадянами, а й у взаємовідносинах особи та держави [4, 101]. Поки що такий механізм ще не створений, і у цьому певним чином винна юридична наука. Найважливішим завданням сучасної юридичної науки є подолання нормативістського догматизму, визначення відповідності діючих законів та законів, що приймаються, їх реалізації на практиці об'єктивним правовим принципам. «Для цього необхідно, у першу чергу, виявити та сформувати вимоги самих принципів, на твердому фундаменті яких парламент може творити правові акти, що сприяють встановленню гармонії, волі та справедливості», — підкреслює Д. А. Каримов [5].

Як основну передумову вдосконалення сучасної правової освіти треба виділити певний рівень розвитку культури, при якому індивіди, формуючи свої стратегії, діють згідно із вимогами антропологічного принципу: «будь особою і поважай інших осіб».

Необхідно звернути серйозну увагу на розроблення та реалізацію такої культурної політики, яка сприяла б утворенню реальних і дієвих передумов формування демократичної правової держави шляхом вільної самореалізації особистості за допомогою універсалізації й інтеграції національних і світових культурних традицій і новацій, що є необхідним фундаментом правової освіти.

Правова освіта ґрунтується на усвідомленні історичної вкоріненості нашої правової системи в наших культурних та моральних традиціях. Ю. З. Золотарьо-

ва справедливо стверджує: «Правова освіта базується на усвідомленні права як соціальної, культурної цінності. Крім того, формування правосвідомості спирається на більш розвинені диференційовані уявлення про природу соціальної об'єктивності, що дає змогу подолати думку, яка склалася у більшості населення про «надіндивідуальність» системи правових норм та засобів їх захисту» [6].

Юридична професія спирається на використання таких особистісних якостей, як справедливість і толерантність. Юридична освіта лише один із важливих етапів осягнення права, що має бути продовженим у практично-духовному опануванні правом при здійсненні професійної юридичної діяльності шляхом формування професійного досвіду, використання інтуїції, здогаду, нарешті, віри у право як феномен культури й цивілізації, що протистоїть сваволі [7].

У сучасних умовах підвищується роль правової освіти в соціальному розвитку суспільства загалом. Вона все більшою мірою стає найважливішим фактором суспільного прогресу, коли відчувається потреба в пошуку нових систем, більш демократичних, диверсифікованих, результативних із позицій домінуючих інтересів людини, які переборюють професійну замкнутість і культурну обмеженість та орієнтуються на юридично високоосвічену особистість. Визначального значення набувають уміння нестандартно мислити, здатність до оригінального вирішення проблем, інноваційні здібності в цілому. Звідси найважливіше завдання системи освіти — пошук і розвиток потенційних здібностей і талантів молоді. Це завдання неможливо вирішувати ефективно без формування системи елітної освіти, тобто освіти більш високої якості, націленої на підготовку юридичної еліти.

Рух України в напрямі Європейського Союзу актуалізує увагу до проблеми європеїзації юридичної освіти. Одночасно зберігається, незважаючи на здійснювану європеїзацію навчання, базова основа юридичної освіти, якою залишається національне право, — зауважує В. Вол-

ков [1]. Таким чином, національні правові системи продовжують визначати стратегію юридичної освіти. Постмодерн ставить нові проблеми на шляху здійснення правової політики, професійної юридичної діяльності, і юридична освіта покликана забезпечувати як знання про ускладнення існування правової й державної сфери, так і формування професійної культури юриста, здатного діяти ефективно в нових умовах. «Це зумовлено тією роллю, яку покликане відігравати право у соціальному житті. Фахівці з вищою юридичною освітою мають забезпечити процеси побудови демократичної, соціальної, правової держави», — констатує В. В. Комаров [8, 9].

Одним з основних напрямків розвитку вищої юридичної освіти є вдосконалення її змісту, реалізація антропологічного принципу — особистісно зорієнтованої парадигми в системі вищої юридичної освіти, її гуманізація.

Підготовка юристів-професіоналів — велике суспільно-державне завдання, якість і рівень якого значно впливає на такі процеси, як створення, видання й дотримання законів, належне забезпечення прав і свобод особи й громадянина, функціонування всіх державних інституцій та узагалі суспільний прогрес як такий.

Сьогодні, у період розбудови правової, демократичної Української держави, важко переоцінити значення юриспруденції загалом і професійної юридичної діяльності зокрема [9]. Міжнародні стандарти захисту прав і свобод людини, практика застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини посилюють індивідуальну відповідальність правника. Великого значення набуває людський чинник, оскільки від правотворчої, правозастосовної діяльності юриста, його участі в регулюванні суспільних відносин, у забезпеченні цивілізованого правопорядку в країні залежить майбутнє нашої держави. Нині юридична практика покликана розв'язати ряд актуальних завдань. Передовсім на основі впровадження антропологічного принципу в юридичну діяльність вона має сприяти створенню

механізму, який би допоміг юристові знайти об'єктивну істину в правовому явищі, спонукав його глибоко вникати в суть службового обов'язку, блокував бездушність, яка ще трапляється у професійній діяльності; не допускав, щоби матеріальний стимул ставав заміником совісті, честі і гідності [10], забезпечував своєрідну презумпцію порядності. На основі встановлення об'єктивної істини у правовому явищі необхідно виробити такий механізм дій юриста, який би забезпечував прийняття справедливих рішень і не допускав загальної, традиційно-деформованої превенції у юридичній діяльності. Враховуючи складність юридичної діяльності, потрібно скеровувати правника до безумовного дотримання ним гармонії у власних думках та діях. Це дасть змогу уникнути порушення природних законів, духовно-нормативного простору, убереже від непередбачуваних негативних, навіть катастрофічних наслідків. С. С. Сливка справедливо констатує: «Нині є потреба у гуманістичній духовно-моральній переорієнтації мислення багатьох юристів, діяльність яких бере початок у тоталітарному суспільстві, для якого, окрім іншого, був характерний консерватизм. Верховенство антропологічного принципу в юридичній діяльності становить гуманістичну стратегію вдосконалення правничої практики. Сьогодні, як ніколи, потрібні духовні лідери у правоохоронній сфері, оскільки силовими методами ніколи не вдавалося остаточно чи надовго розв'язати соціальні проблеми» [11].

Важливим напрямком у розвитку України як правового суспільства є підготовка юристів із високою загальною та професійною культурою, здатних до осмислення цілісності людського буття і його культури. Об'єктивно необхідно підвищити якість підготовки юридичних кадрів країни, що важливо і з точки зору правової культури суспільства. Є необхідність вирішити питання стану та подальшого розвитку вищої юридичної освіти в Україні. Цього потребують сучасні реалії функціонування держави та суспільства. Мова не тільки про шляхи виходу із кризи, але й про необхідність

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

повністю та послідовно реалізовувати ідеї правової держави, пріоритет права особистості.

Висококваліфіковані юристи здійснюють суттєвий вплив на різноманітні сторони розвитку українського суспільства. Це обумовлено роллю, яку покликані відігравати юристи в житті суспільства. Виходячи із цього, є загострений інтерес до юридичної професії і як наслідок — досить високі вимоги до її представників. Такі феномени правового життя, як права культура, юридична професія та правова реформа, на сучасному етапі стають все більше взаємопов'язані. Справа в тім, що юридична професія існує та розвивається в Україні не у вакуумі, а в цілісній системі соціальних зв'язків. Характер цієї професії, можливості впливу юристів на суспільні відносини значною мірою визначають якість законів, престиж права. Існує необхідність глибокої антропологізації та гуманізації юридичної освіти, що зумовлена специфікою професійної діяльності юриста, безпосередньо пов'язаної із застосуванням Конституції та законів України, забезпеченням прав та свобод людини та громадянина.

Якість юридичної освіти та становлення правової культури — тісно пов'язані між собою процеси. Тому освітній стандарт повинен бути зорієнтований на підготовку юридичних кадрів, що наділені широким діапазоном правового та загальнокультурного мислення. Професія юриста потребує від спеціаліста широкого кругозору не тільки в галузі права. Юрист повинен кваліфіковано розбиратися в питаннях державного та суспільного життя, бути готовим до роботи, що пов'язана з вирішенням найрізноманітніших завдань. Специфіка професії юриста в тому, що йому необхідно займатися правовим боком життя, який пов'язаний з економікою, політикою тощо. Це потребує постійного психологічного настрою на вміння аналізувати й сприймати нову інформацію, робити на її основі обґрунтовані висновки. Потрібно враховувати й те, що право та законодавство не зупиняються в своєму розвитку. Тому

важливо, щоб освітній стандарт юриста включав у себе дисципліни, направлені на формування у юриста сучасного науково-культурного світогляду, сприяв оволодінню знаннями як в гуманітарній, так і природничо-науковій сферах. Необхідна стратегія юридичної освіти, в якій потрібно визначитися із тим, чи готувати майбутнього юриста як вузького спеціаліста чи як спеціаліста з широким діапазоном юридичних знань. В. В. Комаров вважає, що базова підготовка всіх кваліфікаційних рівнів повинна засновуватись на підготовці юристів широкого профілю, що дозволить забезпечити академічну та професійну мобільність спеціалістів, а також засвоєння ними відповідних спеціалізацій. Це відповідає світовій практиці, зокрема європейській традиції юридичної освіти [12, 1].

З іншого боку, професія юриста передбачає володіння специфічними професійними якостями, формування яких забезпечується цілеспрямованою підготовкою, що складає зміст юридичної освіти. Розуміння права пов'язане із засвоєнням теоретичних (фундаментальних і спеціалізованих) правових знань, формуванням юридичного мислення, засвоєнням принципів права й основних нормативів чинного законодавства.

Юридична освіта в сучасних умовах стає дедалі більш антропоцентричною, спеціалізованою, тобто націленою на формування юриста певного профілю. Тим часом спеціалізація не означає ігнорування основних принципів освіти, що склалися за багато років підготовки юристів-професіоналів. При цьому логіка юридичної підготовки вимагає використання не тільки спеціальних, але й гуманітарних, спрямованих на людину, знань у значному обсязі. Не випадково юридична освіта включає три визначальних блоки: гуманітарної, загальної юридичної підготовки й підготовки, що забезпечує спеціалізацію. Обсяг і зміст гуманітарної підготовки забезпечує широкий кругозір майбутньому юристу, закладає основи для розуміння місця права й держави в розвитку людини, цивілізацій і культур, а розуміння складностей сучасного буття (від проблем

індивіда до проблем людства) створює кращі умови для засвоєння принципів юридичної професії та особливостей кожної юридичної галузі.

В юридичній підготовці взаємодіють чотири найважливіших цикли (комплекси) юридичних дисциплін, за якими здійснюється спеціалізація. Ці комплекси іменуються за основною спрямованістю дисциплін кожного циклу як державознавчий, цивілістичний, криміналістичний і соціальний. Особливості майбутньої юридичної професії відбиваються на специфіці знань і навичок, що мають бути здобуті за час навчання. Тут на першому плані система знань про право й державу у їх відношенні до людини, механізми їх організації, процеси функціонування, особливості сприйняття особистістю й суспільством. Потім — це знання чинного законодавства, норм матеріального й особливо процесуального права. Далі — формування юридичного мислення, здібностей пов'язувати фактичні обставини із законом і на його основі пропонувати вирішення індивідуальних життєвих ситуацій. Нарешті, це вміння складати документи юридичного значення, радити, давати консультації з юридичних питань. У сучасних умовах більш чітко виявляється конфліктне призначення права та юридичної професії, що визначає необхідність при формуванні професійних якостей особистості юриста як найважливішу розглядати якість терпимості (толерантності), що є безпосереднім утіленням антропологічного принципу. Саме ця якість дозволяє юристу зберігати свою соціальну роль в умовах плюралістичного й індивідуалізованого суспільства.

Історія свідчить, що кожному поколінню необхідно захищати права особи, що людству ще невідома ситуація, в якій не потрібні були б зусилля для підтримки захисту прав і свобод особистості. Кожне покоління по-своєму відповідає на вічний виклик історії, пов'язаний із відстоюванням таких великих цінностей, як свобода та права людини. Сьогодні забезпечення прав людини — це проблема не тільки внутрішньодержавна, але й міжнародно-правова. Світове

співтовариство небайдуже до порушень прав людини, де б це не відбувалось. Відповідно, навчання студентів-юристів повинне бути зорієнтоване не тільки на національне законодавство, але й на міжнародно-правові стандарти прав людини. Майбутні юристи в результаті вивчення міжнародних стандартів прав людини повинні засвоїти, що боротьба зі злочинністю та правопорушеннями не повинна ставитися вище таких соціальних цінностей, як права та свободи людини та громадянина. Протидія злочинності потребує посилення правоохоронної діяльності, але не за рахунок відмови від гарантій прав особи. Прагнення України увійти до європейського та світового правового простору передбачає підготовку юристів високої якості, які могли б на сучасному рівні вирішувати сучасні проблеми.

Юридична освіта — один із засобів просування України до досягнень європейської правової культури, правового забезпечення входження України в Європейський Союз [1]. На це націлена розробка концепції Інституту європейського права, що передбачає реалізацію оригінального навчального плану, спрямованого на підготовку юристів із порівняльного права, європейського права і права європейських країн, що означає впровадження на цій основі досягнень європейської юридичної освіти в наш освітній процес. Вирішується завдання більш повного використання європейської інтеграції у справі підвищення правової культури юристів, уведення у процес навчання юристів цілого комплексу нових дисциплін, що охоплюють європейське право (інтегративне право), яке розбудовується, і найважливіших положень європейських національних правових систем. Визначальна ідея підготовки фахівця-юриста ХХІ сторіччя — збереження національної правової системи із використанням досягнень європейської юриспруденції. Задля цього забезпечується навчання відповідно до стандартів, визнаних Європейським Союзом, здійснюється обмін студентами з європейськими юридичними навчальними закладами, організовується навчання

студентів за програмами літніх європейських юридичних шкіл, направляються в європейські вузи викладачі для стажування, залучаються зарубіжні фахівці-юристи при вивченні навчальних курсів.

Концепція націлена на впровадження досягнень європейської освіти в освітній процес України, підготовку фахівців юридичного профілю, котрі відповідають європейському інтеграційному процесу.

Окрім того, юридична освіта в Україні повинна бути зорієнтована на підготовку спеціалістів з урахуванням сучасних вимог державного будівництва, брати до уваги потребу у висококваліфікованих кадрах. В. Андрейцев вважає, що реформа юридичної освіти в нашій країні повинна передбачати удосконалення форм та методів оволодіння юридичними дисциплінами, цю реформу потрібно розуміти як важливий елемент державної політики, складову частину соціального прогресу, затвердження верховенства прав людини і громадянина [13, 15]. Але цю реформу неможливо здійснювати виключно у позитивістському, виключно раціоналізованому плані. У її основі, на наш погляд, повинен лежати антропологічний принцип права. Розкрити його сутність і межі застосування дає змогу одна з найважливіших складових юриспруденції, що «пом'якшує» раціоналізм юридичних наук — філософія права. Вона вивчає найбільш загальні принципи правової реальності та її пізнання, такі вихідні основи права, як свобода, справедливість, рівність, розглянуті у зв'язку зі зміною правових цінностей особистості у різних цивілізаціях і культурах. Історико-філософська традиція і сформований правовий досвід, виражені в сучасній філософії права, дають можливість використовувати цю юридичну дисципліну для формування професійної правової культури. Серед факторів, що визначають необхідність використання філософії права для підготовки юристів в Україні, можна назвати: посилення взаємодії нашої правової системи і правової культури з правовими реаліями інших держав; необхідність затвердження ідеї правової держави; завдання підвищення правової культури й подолання

правового нігілізму; забезпечення становлення юридичної еліти; визначення перспектив розвитку вітчизняного права й держави.

Будівництво правової держави, реформи політичної і судово-правової системи настійно вимагають розвитку юридичної освіти в Україні. Водночас робота, що здійснюється у державі щодо реформування юридичної сфери, обмежується галуззю законодавства та перебудовою юридичної практики. Ефективність реформування як у правовій сфері, так і в масштабах усього суспільства безпосередньо залежить від рівня кваліфікації юридичного корпусу держави.

На сьогодні система вищої юридичної освіти є складною і взаємодіє з політичними, економічними, культурними і соціальними системами. Отже, у цих умовах юридична освіта не може бути пасивною, а повинна суттєво і динамічно впливати на оточуюче середовище, формуючи цивілізоване демократичне правове поле. У цьому полягає її позитивна роль і велика просвітницька місія. Якщо узагальнити основні методологічні аспекти удосконалення правової освіти в Україні, що були обґрунтовані на Міжнародній науковій конференції у м. Харкові «Методологічні проблеми правової науки», то до основних принципів універсальності та гуманізації вищої юридичної освіти потрібно віднести:

1. Принцип антропологізації юридичної освіти.
2. Вища юридична освіта повинна сприяти становленню культу злагоди і миру в суспільстві.
3. Доступ до юридичної освіти всіх, хто для цього має необхідні здібності, мотивацію, а також адекватну підготовку на всіх етапах професійної юридичної діяльності протягом всього життя.
4. Призначення вищої юридичної освіти надавати не тільки фундаментальні й професійні знання, а й, перш за все, виховувати законслухняного громадянина демократичної держави.
5. Вища юридична освіта повинна використовувати різні форми роботи для того, щоби йти назустріч у задово-

ленні правових потреб усіх громадян на всіх етапах життя [14].

Універсальний підхід, пов'язаний із конкретними умовами сьогодення і характером освіти взагалі, дозволить краще визначити основні напрями розвитку вищої освіти, орієнтування їх на кінцевий результат. Тенденції та проблеми в системі вищої юридичної освіти дозволяють окреслити п'ять напрямів, а саме: відповідність вищої юридичної освіти сучасним вимогам, зміст освіти, якість освіти, фінансування та управління, співробітництво та соціальне партнерство.

Вища юридична освіта повинна сприяти внутрішній інтеграції, гуманізації та орієнтації, у першу чергу, на людину, тобто реалізація антропологічного принципу у вищій юридичній освіті активізує й оновлення її змісту.

На наше переконання, підготовка професійних юристів є неповною без вивчення юридичної антропології у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: юридична антропологія, права людини, людиноцентрична освіта, антропологічний підхід.

У статті доводиться необхідність людиноцентричної переорієнтації фахової підготовки сучасного юриста та висвітлюється її антрополого-правова складова.

В статтє доказывается необходимость человекоцентричной переориентации профессиональной подготовки современного юриста и освещается ее антрополого-правовая составляющая.

The need of human-reorientation of professional training for a modern lawyer is proved and its anthropological and legal component is highlighted.

Література

1. Волков В. *Європейські стандарти прав людини та юридична освіта в Україні* / В. Волков, Л. Дешко // *Право України*. — 2007. — № 5.
2. Дьюї Дж. *Демократія і освіта* / Дж. Дьюї. — Л.: *Літопис*, 2003. — С. 264.

3. Дьюї Дж. *Моральні принципи в освіті* / Дж. Дьюї; Центр гуманіт. дослідж. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. — Л.: *Освіта: Літопис*, 2001. — 18 с.

4. Головченко В. *Правові механізми формування правосвідомості студентів* / В. Головченко, А. Потьомкін // *Право України*. — 2006. — № 4. — С. 100–103.

5. Керимов Д. А. *Методологія права: предмет, функції, проблеми філософії права* / Д. А. Керимов. — М.: *Аванта+*, 2000. — 560 с.

6. Золотарьова Ю. І. *Правова освіта в умовах сучасної соціокультурної ситуації* // *Економічне, політико-правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості* / за ред. М. І. Панова. — Х., 2005. — С. 59–61.

7. Оборотов Ю. М. *Традиції та новациї в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти*: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Оборотов Юрій Миколайович. — О., 2003. — 379 с.

8. Комаров В. В. *Проблеми та перспективи розвитку вищої юридичної освіти в Україні* // *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. — Д., 2001. — № 3. — С. 5–15.

9. Ануфрієнко О. А. *Професійно-політична культура юриста (філософсько-правовий аналіз)*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / О. А. Ануфрієнко; Київ. нац. ун-т внутр. справ. — К., 2007. — 17 с.

10. Грищук О. В. *Людська гідність у праві: філософські проблеми* / О. В. Грищук. — К.: *Атіка*, 2007. — 431 с.

11. Сливка С. *Професійна культура юриста: теоретико-методологічний аспект* / С. Сливка. — Л.: *Світ*, 2000. — 336 с.

12. Комаров В. В. *Якими будуть державні стандарти юридичної освіти* // *Юридичний вісник України*. — К., 2001. — № 2. — С. 1–4.

13. Андрейцев В. *Проблеми реформування юридичної освіти в Україні* // *Право України*. — 1998. — № 12. — С. 3–15.

14. Журавський В. С. *Методологічні аспекти вдосконалення правової освіти в Україні* // *Методологічні проблеми правової науки: матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р.* / упоряд.: М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. — Х., 2003. — С. 60–65.